

УДК: 323. 2.(477)

Топалова С.О.

Харківський навчально-науковий інститут
ДВНЗ «Університет банківської справи»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ОСВІТА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ: РЕАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ЧИ СИМУЛЯЦІЯ

Розглянуто зміст міжнародних документів, що визначають стратегію політичної і правової освіти, громадянського виховання у демократичних державах. Показані особливості навчального процесу в сучасній українській школі з точки зору його впливу на громадянське виховання школярів. На прикладах із щоденного шкільного життя показано, що політико-правова освіта та громадянське виховання в школі є симуляцією. Сформульовано власне бачення першочергових заходів, необхідних для реального впровадження стратегії громадянського виховання.

Ключові слова: політична і правова освіта, громадянське виховання, нормативна база, демократизація, симуляція.

Топалова С.А.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ГРАЖДАНСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В УКРАИНСКОЙ ШКОЛЕ: РЕАЛИЗАЦИЯ СТРАТЕГИИ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ИЛИ СИМУЛЯЦИЯ

Рассмотрено содержание международных документов, которые определяют стратегию политического и правового образования, гражданского воспитания в демократических государствах. Показаны особенности учебного процесса в современной украинской школе с точки зрения его влияния на гражданское воспитание школьников. На примерах из повседневной школьной жизни показано, что гражданское воспитание в школе представляет собой симуляцию. Сформулировано собственное видение первоочередных мер, необходимых для реализации стратегии гражданского воспитания.

Ключевые слова: политическое и правовое образование, гражданское воспитание, нормативная база, демократизация, симуляция.

Topalova S.

POLITICAL AND CIVIL LEGAL EDUCATION AND TRAINING IN UKRAINIAN SCHOOL: THE IMPLEMENTATION OF THE STRATEGY OF DEMOCRATIZATION OR SIMULATION

The international documents defining the strategy of political and legal education, civic education in democratic states are considered. The peculiarities of the educational process in modern Ukrainian school in terms of its impact on the civic education of schoolchildren are shown. The examples of everyday school life demonstrate that the political and legal education as well as the civic education at school are simulation. The author's vision of the prior measures which are necessary for the implementation of the strategy of civic education is presented.

Keywords: political and legal education, civic education, legal framework, democratization, simulation.

Після здобуття незалежності держава Україна задекларувала стратегію демократизації та європейської інтеграції. Побудова демократичної правової держави передбачає формування активістського типу політичної

культури і становлення громадянського суспільства. Це потребує вирішення низки завдань, передусім реформування системи освіти. Згідно з цією стратегією, і досвіду її реалізації іншими країнами, одним із головних векторів має бути виховання суспільства у дусі принципів демократії, формування культури громадянськості, сумісної із демократичним режимом.

Отже інститут освіти, який відповідає за соціалізацію майбутніх громадян, повинен бути орієнтований на формування тієї моделі громадянина, якої потребує стратегічна модель держави. Однак спроби «реформування» системи освіти йдуть у розріз із стандартами та сучасними тенденціями розвитку європейської освіти, суперечать вимогам становлення громадянського суспільства в Україні, унеможливають формування соціокультурного підґрунтя для входження України до спільноти цивілізованих держав. Система освіти не залучена до процесу громадянської та політичної соціалізації члена суспільства, а система вищої освіти – до виховання національної еліти, що володіє не лише високим професіоналізмом, але й громадянськими якостями, необхідними для виконання місії еліти у кожній галузі. За збереження таких тенденцій ми не зможемо подолати труднощів становлення демократії та реалізувати стратегію європейської інтеграції.

Проблемам політико-правової освіти, громадянського виховання та політичної соціалізації приділяється увага у роботах Г. Алмонда, С. Верби, Е. Даусона, Р. Зигеля, Д. Істона, П. Шарана, Р. Гесса, Г. Хаймена. Низка праць українських науковців присвячена осмисленню переорієнтації громадянського виховання у сучасних умовах. Серед таких слід відмітити праці В. Бебика, В. Андрущенко, С. Рябова, В. Лісового, С. Макєва, А. Надточія, Ю. Паханова, П. Сергієнка, І. Кресіної, О. Стегнія та інших.

Декларування владою стратегії демократизації та намірів щодо здійснення системних реформ, усвідомлення науковцями-гуманітаріями необхідності впровадження багаторівневої політико-правової освіти та тотального громадянського виховання не означає, що процес уже розпочався. Більшість українських громадян мають викривлене уявлення про демократію, абсолютно не розуміють її базових принципів, не усвідомлюють суті своєї владної суб'єктності. Демократія, як зазначає Г. Р. Баум, потребує громадян, здатних до раціонального політичного мислення і дій, із великим запасом політичних знань, на основі яких громадяни можуть орієнтуватися і обґрунтовано діяти [1, с. 4]. Однак у старшого покоління здатність до раціонального політичного мислення і бажання обґрунтовано діяти використовувались десятиліттями, а молодь цих

знань і досвіду не отримує досі. Тому демократія не стає зрозумілою для громадян і підтримуваною ними, як наслідок, не може бути життєздатною. Отже, кардинальна зміна світогляду, системи цінностей і способу мислення суспільства є необхідною умовою для того, щоб демократичні зрушення стали реальністю. Ключову роль у процесі трансформації свідомості суспільства, виховання культури громадянськості, сумісної із демократичним режимом, має відігравати держава, яка розробляє стратегію політичного розвитку та визначає головні вектори її реалізації та освіта, як один із головних соціальних інститутів, що відповідає за формування рис громадянина, яких потребує стратегічно визначена модель держави. Отже, метою цієї статті є аналіз нормативної бази політико-правової освіти та громадянського виховання в країнах ЄС та в Україні, виявлення особливостей шкільного етапу громадянської соціалізації.

Реалізація стратегії демократизації та європейської інтеграції, очевидно, передбачає масштабну роботу над адаптацією вітчизняної нормативної бази до європейської, зокрема і стосовно громадянського виховання, а також, забезпечення впровадження відповідного вектора гуманітарної політики через систему освіти. У рекомендації державам-членам Ради Європи №R (85) державам ЄС рекомендовано здійснити заходи у напрямку посилення програм підготовки і навчання у галузі прав людини, сприяти соціальній активності і наданню технічної допомоги у галузі прав людини, сприяти посиленню ролі громадянського суспільства у справі дотримання і захисту прав людини. У Декларації і програмі виховання громадян у дусі демократії зазначається, що глави держав і урядів постановили ініціювати освіту для демократичного громадянства з метою підвищення усвідомлення громадянами своїх прав і обов'язків у демократичному суспільстві. Виховання громадян у дусі демократії трактується як таке, що є справою всього життя і являє собою процес, що передбачає безпосередню участь у ньому кожного і розвивається у різних умовах: у сім'ї, у навчальних закладах, на робочому місці, у рамках професійних, політичних і неурядових організацій, у місцевих громадах, при проведенні дозвілля та культурних заходів. Комітет міністрів Ради Європи закликає держави зробити виховання громадян у дусі демократії найважливішим компонентом усіх політичних програм і

практичних дій, що стосуються сфери освіти, професійної підготовки, культури і молоді. Генеральна Асамблея ООН визнала, що освіта, підготовка кадрів та інформування громадськості в області прав людини є вкрай важливими для встановлення стабільних і гармонійних відносин між різними спільнотами, терпимості і миру. Всесвітня конференція з прав людини закликає всі держави і заклади включати питання прав людини, демократії та законності у навчальні програми всіх навчальних закладів. У звіті ЮНЕСКО про освіту у XXI столітті зазначено, що в основі її освітньої концепції, яка має бути у центрі уваги систем освіти, лежать права людини. Згідно з рішеннями, прийнятими європейськими міністрами на зустрічі у Бухаресті, мета і завдання молодіжної політики Ради Європи включають: розробку проектів з виховання громадянськості, які дозволять швидко та ефективно залучати молодь до життя суспільства; проведення на місцевому та європейському рівнях комплексної, інтегрованої та послідовної молодіжної політики, основаної на принципах Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод та Європейської соціальної хартії.

Як бачимо, стратегія гуманітаризації освіти, посилення уваги до проблем громадянського виховання є не лише європейською, а й світовою. То ж Україна, що декларує відданість «європейським цінностям», але має доволі слабкі демократичні традиції, пережила тоталітарний режим, інформаційну експансію «руського мира» та захищається від військової агресії, має не лише забезпечити відповідність вітчизняної нормативної бази європейській, але й приділяти значно більше уваги практичному розв'язанню цієї проблеми з огляду на низку вищезгаданих обставин.

В Україні маємо ситуацію, за якої нормативна база для системної політико-правової освіти та громадянського виховання відсутня. Усвідомлення необхідності відповідної державної політики присутне лише на рівні наукових публікацій. У листопаді 2012 р. був презентований проект концепції громадянського виховання [2]. Окремі згадки про громадянське виховання є у концепції національно-патріотичного виховання [3], однак тут не розкриваються ні його суть і завдання, ні зв'язок із національно-патріотичним. Представники «демократичних політичних сил», що прийшли до влади у 2014-15 рр. під гаслами

здійснення системних реформ та європейської інтеграції і заявили про наміри щодо розробки національної програми гуманітарного розвитку, не поставили на порядок денний проблему виховання громадян в дусі демократії і адаптації до європейського політико-культурного середовища. Відсутність програми, реальних намірів її розробляти та реалізувати у носіїв влади, подальше знищення гуманітарної складової освіти у процесі «освітніх реформ» вказує на декларативний характер стратегії демократизації.

Як показує вивчення системи громадянського виховання у різних країнах, процес набуття політичних знань та формування культури громадянськості є поетапним. У школах запроваджені спеціальні дисципліни: у німецьких гімназіях – «політика»; у французьких ліцеях – «громадянознавство»; у японських школах – «особлива діяльність» та «громадянознавство»; у британських – «права і обов'язки громадянина» та «керівний курс» [4]. Зміст спеціальних дисциплін доповнюється низкою тем із суміжних. У процесі вивчення соціальних, історичних, правових дисциплін учні засвоюють не лише зміст понять «індивід», «особистість», «громадянин», «політика», «влада», «держава», «право», «свобода», «закон» та ін., але й встановлюють зв'язки та залежності між ними: особистість – свобода – інтереси – право – закон – влада; соціальні спільноти – соціальні інтереси – соціальна справедливість – ідеологія – держава та ін. Головна увага акцентується не просто на набутті теоретичних знань, а на формуванні демократичних потреб, засвоєнні механізмів і процедур, що визначають характер участі громадян у процесі реалізації цих потреб та інтересів.

Таким чином, вже на етапі шкільної освіти відбувається не лише засвоєння змісту понять, але й закладається розуміння того, що вони означають і де вони знаходять застосування у реальному житті. Всі питання повсякденного шкільного життя вирішуються адміністрацією і вчителями, учнями і батьками на партнерських засадах. Окрім системи учнівського самоврядування, яка за базовими параметрами відтворює «дорослі» установи і виборчі процедури, є відповідальною за вирішення усіх питань шкільного життя, учні залучаються до розробки муніципальних проектів, беруть участь у проведенні соціологічних досліджень на шкільному та місцевому рівні, тим самим стають активними учасниками життя

громади і на власному досвіді пізнають не лише суть проблем, але й вчать їх вирішувати на основі базових принципів і правових норм. Водночас школярі вчать аналізувати ті можливості, які дає діюча нормативна база для вирішення проблеми. До етапу професійної освіти випускники підходять із сформованими базовими уявленнями про суспільство, в якому живуть, та соціальні інститути, що його представляють, а також із певним досвідом участі у їх роботі.

Стан громадянської свідомості студентів-першокурсників, проблеми шкільного життя та способи їх вирішення змусили звернутися до теоретичних і практичних аспектів громадянської соціалізації в українській школі. Теоретичні аспекти забезпечуються викладанням дисциплін «Я у світі», «Я і Україна», «Правознавство». Дві перші, що викладаються у початковій школі, за різними програми змінюють одна одну, не орієнтовані саме на політичну освіту і громадянське виховання. Програма дисципліни «Я у світі» містить лише дві теми, які дають доволі поверхневе уявлення про суть прав і обов'язків, про правопорушення [5]. Заслугує на увагу і зміст навчального матеріалу. Наприклад, у оповіданні «Наказ дітям» говориться: «Справжня свобода сина й дочки – бути слухняними дітьми. Підкорення волі батьків – перша школа громадянського виховання. Якщо не навчишся підкорятися волі батьків, не зможеш стати стійким, мужнім громадянином [6, с. 117]. Очевидно, на думку авторів, що посилаються на В.Сухомлинського, громадянське виховання має здійснюватися в дусі патерналізму. «Стійкі і мужні громадяни» будуть готові підкорятися волі правителя, і саме у цьому полягатиме їхня свобода. Аналіз низки інших навчальних оповідань показує, що у авторів підручників свобода не асоціюється із можливістю і правом вибору.

У старшій школі викладається курс «Правознавство». У програмі ставляться завдання стосовно «...усвідомлення школярами тісного зв'язку між правовими знаннями і суспільними відносинами; ...виховання учнів у дусі прав людини, поваги до людської гідності, розуміння зв'язку між правами і обов'язками людини і громадянина ...» [7]. Аналіз програми, розрахованої на два роки, дає підстави для висновку про те, що результатом вивчення дисципліни мають бути достатньо ґрунтовні базові знання у галузі політики й права.

Досвід демонструє абсолютно протилежне. Контроль вхідного рівня знань з «Правознавства», який щорічно проводиться викладачами кафедри соціально-гуманітарних дисциплін у ХННІ ДВНЗ «УБС» свідчить про фактично нульовий рівень правових знань у першокурсників. У процесі викладання дисциплін «Соціологія» та «Політологія» виявляється абсолютна відсутність елементарної шкільної бази знань, на які можна було б спиратися. Очевидною є явна невідповідність між визначеними програмою завданнями та результатом реалізації цих завдань. Першокурсники без будь-яких сумнівів вважають, що у школі головним є директор, а у державі – президент чи прем'єр-міністр. На запитання про можливі шляхи впливу на владу та про засоби захисту від свавілля влади, у кращому випадку звучить відповідь: «Іти на мітинги та акції протесту, а найчастіше – «А що ми можемо зробити?». Це є яскравим свідченням відсутності знань і закладеного у школі фундаменту патріархально-підданського типу політичної культури.

Практичний бік справи виглядає ще гірше. Навіть фрагментарні знання цілком заперечуються у повсякденному спілкуванні вчителів і учнів. Школа сьогодні ще дуже далека від того, щоб стати інститутом громадянського суспільства. Вона залишається закладом, відповідальним за впровадження «homo sovieticus» у мозок нових поколінь. Проілюструємо на кількох прикладах. Звичайним явищем шкільного життя є візити депутатів на свята першого та останнього дзвоника, на різноманітні шкільні заходи, що часто цілеспрямовано готуються з приводу такого візиту. Звичайно, депутат приходить із «подарунком» школі, стає головною персоною на заході, саме перед ним необхідно найкраще продемонструвати таланти школярів. І вересня першокласникам вручаються щоденники із портретом міського голови Харкова, а на новорічні свята – набори цукерок від міського голови. Іноді школярі відвідують виставу у театрі чи атракціони у парку, теж як подарунок. Таким чином, з початкових класів школярі сприймають культ носіїв влади як нормальне явище, вчать бути вдячними їм за «подарунки». «Подарунки» не викликають жодних запитань про джерела їх фінансування і також виглядають як норма життя. Таким чином, діти вчать вважати відверту корупцію подарунками. Носії влади не сприймаються ними як люди, що мають

працювати на своїх посадах для забезпечення коштами шкільних потреб, як партнери у комунікації і вирішенні проблем. Згодом «вихований громадянин» раз на 5 років отримує від влади перед виборами «компенсацію заощаджень», святковий продуктивний набір, також сприймаючи це як нормальне явище. Таким чином, хабарі від влади, подані дітям у привабливій обгортці, згодом стають атрибутом дорослого життя.

Формально у кожній школі функціонує шкільна рада як орган самоврядування. У «Положенні про раду загальноосвітнього навчального закладу» зазначається, що метою діяльності ради є: «Сприяння демократизації і гуманізації навчально-виховного процесу; формування демократичного стилю управління навчальним закладом; розширення колегіальних форм управління навчальним закладом; підвищення ролі громадськості у вирішенні питань, пов'язаних з організацією навчально-виховного процесу» [8]. Одним із ключових завдань визначено «набуття учнями соціального досвіду». Аналіз змісту «Положення...» дає всі підстави розглядати раду як представницький орган, діяльність якого сприяє перетворенню школи на інститут громадянського суспільства із усіма атрибутами демократичного управління. Спостереження за реаліями повсякденного життя та спілкування зі студентами-першокурсниками (6 академічних груп, де представлені мешканці різних областей, що дає можливість говорити про репрезентативність), зокрема, при вивченні теми «Соціологія освіти», наводить на протилежні висновки. Жоден із студентів не згадав про раду як про орган самоуправління. Тільки близько 3% з усіх першокурсників сказали, що в їхній школі за участю ради вирішувались окремі питання, і директор сприяв розвитку учнівського самоврядування. То ж єдиний соціальний досвід, якого набувають учні – досвід підкорення.

Доповнює картину «громадянської соціалізації» реальний підхід до вирішення проблем повсякденного шкільного життя, характер вимог, що ставляться до учнів та аргументація, що має стимулювати їхнє виконання. Вимоги підготувати роботи на конкурси чи виставки часто супроводжуються аргументами про незадовільні підсумкові оцінки у разі відмови від участі. Вимоги носити чорно-білу шкільну форму аргументуються посиленнями на неіснуючі положення статуту школи. Вимоги до всіх учнів класу завести зошити з однаковими

обкладинками, без картинок, мають аргумент: «Так сказала Марія Іванівна». Вимоги вимикати світло у класах всупереч нормативним документам щодо санітарного стану приміщень і охорони прав дітей, а також погодним умовам, що не забезпечують нормального освітлення, аргументуються необхідністю економії. На природні запитання про те, чому вимоги, які ставляться до учнів одного класу не поширюються на учнів інших класів слідує відповідь, що вчителів не цікавлять вимоги до учнів інших класів чи відсутність подібних вимог у інших школах. Витяги із міжнародних документів про права дитини, стенди із якими прикрашають шкільні холи, дуже мало впливають на стиль спілкування між вчителем і учнем. Так у реальному житті на першому етапі громадянської соціалізації у дітей формується переконання у тому, що норми права, про які іноді згадується при вивченні окремих шкільних предметів, не мають відношення до реального життя. То ж і орієнтуватися на ці норми вони не вчаться.

Фундамент для толерантного ставлення до «вибіркового правосуддя», для тотальної симуляції в усіх сферах діяльності також закладається у школі. Якщо учень прогуляв урок із власної ініціативи, до нього застосовуються відповідні санкції. Якщо ж під час уроків учні кількох класів з дозволу адміністрації зайняті переглядом фільму, за який потрібно заплатити 30-35 грн., або займаються підготовкою концерту до зустрічі з депутатом, очевидно, ні у свідомості адміністрації і вчителів, ні у свідомості учнів це не асоціюється із правопорушенням, тим більше із його корупційною складовою. Відкриті уроки, що періодично проводяться вчителями, стають для учнів першим і реальним усвідомленням різниці між тим, що є і тим, що потрібно продемонструвати для публіки. Процес підготовки до такого заходу часто нагадує дресирування із розподілом ролей і заготовлених відповідей, репетиціями окремих фрагментів, до речі, за рахунок інших уроків. То ж із раннього віку учні готуються до того, щоб сприймати симулятивні дії влади з розв'язання проблем як дійсні, бути глядачем у політичному театрі.

Отже, реалії повсякденного шкільного життя сьогодні визначаються культом носіїв влади різних рівнів; використанням важелів примусу для формування підданського, а не партнерського типу відносин між носієм влади (представником адміністрації, вчителем) та учнем; застосуванням протиправ-

ного примусу для «забезпечення дисципліни», поряд із нехтуванням іншими нормами, які є обов'язковими; пристосуванням школи, учнів і батьків до несприятливих умов; примусом до пристосування, суб'єктом якого є школа, а об'єктом – учні та батьки. Усе це закладає в свідомості учнів фундамент активної форми несвободи та психології виживання. Сучасна школа виховує не громадянина держави, а вірнопідданого для влади. Внаслідок загального зниження рівня якості шкільної освіти, відсутності у її структурі спеціальних політико-освітніх та громадянсько-освітніх дисциплін, неможливості застосовувати навіть наявні фрагментарні знання у шкільному середовищі цей етап соціалізації у наших реаліях виглядає не просто втраченим, а має явні негативні результати. Якщо у європейських університетах подальша громадянська соціалізація відбувається шляхом зміцнення фундаменту, закладеного школою, то перед українськими викладачами-гуманітаріями спершу постає проблема викоринення тих рис свідомості, що протягом шкільних років сформували «*homo sovieticus*». Але ресурси для цього фактично відсутні.

Отже, політико-правова освіта та громадянське виховання в Україні є типовим симулякром, у якому кожен може бачити бажані для себе складові. Заяви представників влади про те, що ми є носіями «європейських цінностей» та захищаємо ці цінності в умовах агресії, значна кількість публікацій з проблем громадянського виховання у педагогічних виданнях та викладених у мережу ІНТЕРНЕТ сценаріїв шкільних заходів з правового виховання, нормативні положення з питань шкільного самоврядування та успіхи у його впровадженні, що є темою виступів на конференціях – усе це створює враження масштабної роботи, спрямованої на виховання громадянина демократичної держави. Відсутність реальних кроків з боку держави у вигляді розробки відповідної стратегії та хоча б впровадження відповідних дисциплін, як першого кроку на шляху її реалізації, вказує на нерозуміння владою проблеми, або ж на активне небажання її розуміти. У школі не створені умови для застосування у реальному житті навіть тих фрагментарних знань, які учні можуть отримати. Політико-правова безграмотність освітян, які самі виховані у дусі «*homo sovieticus*», відтворюється ними у

майбутніх поколіннях. Завдяки цьому розрив між базисним і модальним типом особистості в українському суспільстві не зменшується.

Для вирішення цієї проблеми необхідно декілька передумов. 1. Визначити стратегію виховання громадянина та впроваджувати її через систему освіти й інші соціальні інститути – справа держави. У жодному випадку держава не може відмежуватись від політичної освіти і виховання громадян у дусі визначеної стратегії розвитку суспільства чи делегувати закладам освіти повноваження вирішувати, потрібно чи не потрібно вчити і виховувати та як це робити. То ж держава має розробити таку стратегію і визначити шляхи її реалізації. 2. Здійснювати постійний тиск на державу та брати безпосередню участь у розробці і впровадженні такої стратегії мають інтелектуали-гуманітарії, усвідомлюючи власні професійні обов'язки, елітарну та соціальну місію. 3. Ключовим стратегічним вектором має стати тотальна політико-правова та громадянська освіта вчителів і викладачів, доповнена запровадженням реальних механізмів самоврядування у навчальних закладах та контролю за дотриманням прав тих, хто прийшов отримувати освітні послуги

ЛІТЕРАТУРА

1. Baum, Gerhart Rudolf: Politische Bildung in der Demokratie: Zur Situation der politischen Bildung in der Schule / Gerhart Rudolf Baum. – Bonn, 1982. – 179 s.
2. Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.mon.gov.ua/img/zstored/files/doc_30112012.do.
3. Нормативні документи з питань нац.-патр. виховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uon.cg.gov.ua/index.php?id=12515&tp=1&pg=>
4. Джуринский, А. Н. Поликультурное воспитание в современном мире / А. Н. Джуринский. – М.: Владос, 2002. — 256 с.
5. Програма дисципліни «Я у світі» 3-4 клас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: bhv-osvita.com/Navch...1.../ya_u_sv_1-4.pdf
6. Основи здоров'я: підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закладів / Т.С.Бойченко, С.В.Василенко, Н.І.Гущина та ін. – К.: Генеза, 2013. – 208 с.
7. Навчальна програма з правознавства – Освіта.УА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: osvita.ua/doc/files/news/309/30993/29.doc
8. Положення про раду загальноосвітнього навчального ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: n-osvita.com.ua/.../polozhennya-pro-radu-zagal